

ΕΡΩΦΙΛΗ

Journal of Modern Greek Literature

Τεύχος 1 | Νοέμβριος 2020

Ζητήματα εγκλεισμού και επιτήρησης στην *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά και στο *Μηδέν* και το *Άπειρο* του Arthur Koestler: Μια συγκριτική παρουσίαση

ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΜΩΡΑΪΤΗΣ

Σελ. 171-189

<https://doi.org/10.26247/erofili.2819>

Βιβλιογραφική αναφορά

Μωραΐτης, Ιωάννης Ελευθέριος. “Ζητήματα εγκλεισμού και επιτήρησης στην *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά και στο *Μηδέν* και το *Άπειρο* του Arthur Koestler: Μια συγκριτική παρουσίαση.” *Ερωφίλη* 1 (Νοέμβριος 2020): 171-89. <https://doi.org/10.26247/erofili.2819>.

Ζητήματα εγκλεισμού και επιτήρησης στην *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά και στο *Μηδέν και το Άπειρο* του Arthur Koestler: Μια συγκριτική παρουσίαση

Η επιλογή των προς εξέταση μυθιστορηματικών έργων, αμφοτέρων συνδεδεμένων με έντονες ιδεολογικές και άλλες συγκρούσεις από τον καιρό ήδη της πρώτης τους δημοσίευσης, κατέστη ο κύριος αυτός παράγοντας επί του οποίου επιχειρήθηκε να οικοδομηθεί η διαμορφωμένη υπόθεση εργασίας. Το *Μηδέν και το Άπειρο*,¹ εκδομένο από τον Koestler στα τέλη του 1940 (αγγλικός τίτλος: *Darkness at Noon*), λίγο μετά τη γερμανική εισβολή στο Παρίσι, και η *Πολιορκία*² (1953), έργο που κατεξοχήν παρέμεινε ταυτισμένο με τη «μαύρη πολιτική λογοτεχνία» (πρόκειται για όρο που χρησιμοποιήθηκε από τον Δ. Ραυτόπουλο),³ μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970,⁴ αν και αρχικά επικρίθηκαν δεινά για αντικομμουνιστική προπαγάνδα –το καθένα βέβαια για διαφορετικούς λόγους–, στη συνέχεια αναθεωρήθηκαν από την επίσημη αριστερά⁵ στις χώρες όπου δημοσιεύθηκαν και τελικά κατέληξαν να λογίζονται σημαντικότερα για την εποχή τους καλλιτεχνικά δημιουργήματα. Επρόκειτο, εξάλλου, για έργα, στα οποία στιγματίστηκαν η βία και ο αυταρχισμός, ψέχθηκαν ο ολοκληρωτισμός και η κρατική επιβολή, σε περιόδους έντονων πολιτικοκοινωνικών κρίσεων, και αναδείχθηκαν σε σύμβολα της αγωνιστικής διάθεσης του ανθρώπου η ελπίδα για απελευθέρωση από τα δεσμά της εξουσίας και η ακράδαντη πεποίθηση στο ιδανικό της δημοκρατίας και του ανθρωπισμού ως αναφαίρετων δικαιωμάτων ζωής.

Ακολουθώς, η διαλεκτική συνάφεια που αναπτύσσεται μεταξύ των δύο αυτών μυθιστορημάτων έγκειται στις σχέσεις και τις εκλεκτικές συγγένειες, τις διαφαινόμενες

¹ Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιηθεί μια μεταγενέστερη της πρώτης μετάφρασης έκδοση του «Ηριδανού»: Koestler (1982).

² Βλ.: Κοτζιάς (1999⁶).

³ Πρόκειται για όρο που χρησιμοποιήθηκε από τον Δ. Ραυτόπουλο, προκειμένου να προσδιορίσει τη μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή, που ενέταξε πρόσωπα του κοινωνικού περιθωρίου και εκφραστές της αντιδραστικής δεξιάς. Βλ.: Βασιλικός (1983) 579: «Στους αντιδραστικούς ήταν ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, ο Νίκος Κάσδαγλης, ο Ρόδης Ρούφος, ο Φραγκόπουλος και άλλοι πεζογράφοι που πήραν τη μεριά των χιτών, των δεξιών, όχι βέβαια ότι ήταν χίτες, αλλά με την έννοια ότι ήταν οι δεξιοί. Και οι άλλοι ήταν οι αριστεροί. Σαφή και καθορισμένα πράγματα». Για μια μεγαλύτερη ανάλυση του θέματος, πβ.: Ραυτόπουλος (1955) 333-5 και Ραυτόπουλος (1965).

⁴ Η κριτική του Τίτου Πατρίκιου στο περιοδικό *Διαβάζω* αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα να αναθεωρηθεί η στάση της αριστερής διανοήσης απέναντι στον Κοτζιά και το μυθιστορηματικό του έργο. Βλ.: Πατρίκιος (1979) 64-5· αναδημοσίευση στο: Μακρυνικόλα (επιμ.) (1994) 102-6.

⁵ Βλ.: Βουρνάς (1988): «Όταν νεότεροι διαβάζαμε το *Μηδέν και το Άπειρο* του Καίσιερ, ανίδεοι για όσα συνέβαιναν κάτω από τη μύτη μας και υπερβέβαιοι ότι τα πάντα ήταν σατανικές επινοήσεις του καπιταλισμού προκειμένου να ανακόψει την ουμανιστική πορεία του σοσιαλισμού στο μέλλον, που το φανταζόμαστε γεμάτο ευδία και ευτυχία, δυσανασχετούσαμε εναντίον του συγγραφέα». Πβ. επίσης: Δουλφερίδης (2015) 65-70, και Δολγεράς (2015) 75-6.

ανάμεσα στους δημιουργούς τους. Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς⁶ υπήρξε αδιαμφισβήτητα ένας από τους επιφανέστερους μεταφραστές του έργου του Koestler στην Ελλάδα (η πρώτη μετάφραση του μυθιστορήματος *Μηδέν και το Άπειρο* δημοσιεύεται από τις εκδόσεις «Γαλαξίας» της Ελένης Βλάχου, στις αρχές του 1960),⁷ ο πρώτος δε Έλληνας μεταπολεμικός συγγραφέας που σε τόσο μεγάλο βαθμό ταυτίστηκε με τον Ούγγρο ομότεχνό του.⁸ Είναι, εξάλλου, η σύνδεση των τελευταίων με δεινά ιστορικά γεγονότα που συνηγορεί στην ακόμη εντονότερη διαπλοκή μεταξύ λογοτεχνικών θεμάτων, μοτίβων και αφηγηματικών τύπων εμφανιζόμενων σε αμφοτέρωτα τα μυθιστορηματικά έργα. Η πρώτη αποτύπωση της περιόδου πριν από τα Δεκεμβριανά, ως προάγγελου της εμφύλιας σύρραξης που ακολούθησε, στην περίπτωση της *Πολιορκίας*, και το βίαιο στίγμα των σταλινικών Δικών της Μόσχας (1936-1938) στο *Μηδέν και το Άπειρο*, συνιστούν μείζονος σημασίας λογοτεχνικές μαρτυρίες, όπου η επιβολή των διαφόρων εκφάνσεων της αυταρχικής εξουσίας ανάγεται σε κατεξοχήν βίωμα μιας αλγεινής και μονήρους θέασης των πραγμάτων.

Μνημείο λογοτεχνικό και συνάμα ντοκουμέντο, όπου αισθητοποιείται με τραγικό τρόπο η απαρχή του «τριακονταετούς πολέμου»,⁹ η *Πολιορκία* (1953) του Αλέξανδρου Κοτζιά δύναται να εκληφθεί ως το κύριο αυτό έργο, το οποίο περικλείει μέσα του όλα τα άλγη και τις πυορροούσες πληγές της κατοχικής ελληνικής παθογένειας. Δεινά πολιτικά μίση, μηχανορραφίες και κατασκοπία προσιδιάζουν σε έναν κόσμο παρακμής και εκφυλισμού που παραπαίει μεταξύ της εξόντωσης των άλλων και της αυτοκαταστροφής, κρίνεται δε ως ένα τέλμα συλλογικό, του οποίου η ανατροπή καθίσταται αναγκαία. Στο εν λόγω πλαίσιο, η κεντρική φιγούρα του παρακρατικού Μηνά Παπαθανάση, προκαλώντας την αηδία και την αποστροφή του αναγνώστη, αναλαμβάνει το δύσκολο έργο να μας ξεναγήσει στο δύστροπο σύμπαν του Κοτζιά, μέσα από τη δική του συγκεχυμένη και εν πολλοίς διαταραγμένη άποψη

⁶ Για μια συνολική θεώρηση της ζωής και του έργου του σημαντικότερου μεταπολεμικού συγγραφέα, βλ.: Κωστελένος (1976) 198, Καραντώνης (1978), 241-79, Γιαλουράκης (1978) 52-3, Πολίτης (1978) 350, Vitti (1978) 377-8, Ζήρας (1986) 45-6, Ζάννας (επιμ.) (1988) 142-223

⁷ Το έργο έχει μεταφραστεί επίσης από την Αλική Βρανά (Αγκυρα, 1974), τον Βασίλη Καζαντζή (Κάκτος, 1975), τον Βασίλη Τομανά (Νησίδες, 2003), και πρόσφατα, από τον Ανδρέα Παππά (Πατάκης, 2014).

⁸ Χαρακτηριστική καθίσταται η προτίμηση του Κοτζιά στο έργο του εβραϊκής καταγωγής Ούγγρου συγγραφέα, όπως αυτή γίνεται κατανοητή με μια ακόμη μετάφραση –δύο χρόνια μεταγενέστερη της πρώτης–, αυτή τη φορά της σειράς δοκιμαστικών κειμένων *Ο Κομμισάριος και ο Γιόγκι* (αρχικός τίτλος: *The Yogi and the Commissar*, 1945). Βλ.: Koestler (1962).

⁹ Έτσι χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Κοτζιά η τελευταία τριακονταετία του νεοελληνικού βίου (1943-1973), από το τέλος της γερμανικής κατοχής μέχρι και τη φοιτητική εξέγερση του Πολυτεχνείου, βλ.: Ζάννας (επιμ.) (1988) 142-223 [για το συγκεκριμένο παράθεμα, βλ.: 145]. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως η υπόθεση του έκτου κατά σειρά μυθιστορήματος του συγγραφέα, της εκδομένης στα 1979 *Αντιποίησης Αρχής* [Κοτζιάς (1996⁹)], διαδραματίζεται την τελευταία περίοδο της απριλιανής δικτατορίας στην Αθήνα, και συγκεκριμένα τις τρεις μέρες της φοιτητικής εξέγερσης του Πολυτεχνείου (14, 15 και 16 Νοεμβρίου 1973). Ο ίδιος ο Κοτζιάς επανειλημμένα φαίνεται να χαρακτηρίζει τον εμφύλιο πόλεμο (από κοινού με τα δεινά πολιτικά μίση που αυτός εξέθρεψε) ως «ηλίθιο πόλεμο»: βλ.: «Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι» (60-84), στο Κοτζιάς, (2004) 71. Αξίζει επίσης να ληφθεί υπόψη το σημείωμα του συγγραφέα στο οπισθόφυλλο του ανωτέρω αναφερόμενου μυθιστορήματός του.

για τα πράγματα. Συνοδοιπόρος του στην χωρίς αιτία αυτή περιπλάνηση, ο αναγνώστης του έργου έρχεται σε επαφή με μορφές ιταμές που συγκρούονται με την αξιοπρέπεια όσων πραγματικά αντιστέκονται¹⁰ και συχνά καταλήγουν στην ολοκληρωτική καταστροφή. Το «μοραλιστ υβρεολόγιο»¹¹ των πρωταγωνιστών η διάκριση των τελευταίων σε «καταπιεστές και καταπιεζόμενους»¹² και η περιρρέουσα αίσθηση σαθρότητας που αποπνέουν οι προβληματικές μεταξύ τους σχέσεις, όλα διηθημένα μέσα από το πρίσμα των τελευταίων ημερών της γερμανικής κατοχής στην Αθήνα (δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως το πέρας της μυθιστορηματικής πλοκής επισφραγίζεται από την οριστική αποχώρηση των ναζιστικών στρατευμάτων από την πόλη), καταδεικνύουν τη διαπλοκή των ιδεολογικών και άλλων μηχανισμών, συντελούν στην κατανόηση του βίαιου στίγματος ενός αυταρχικού κρατισμού και, τελικά, αισθητοποιούν τις σχέσεις εξουσίας και υποτέλειας που διαμορφώνονται.

Ομοίως, στο *Μηδέν και το Άπειρο*, πρώτη λογοτεχνική προσέγγιση των Δικών της Μόσχας,¹³ το πρώην υψηλόβαθμο στέλεχος του Κ.Κ.Σ.Ε., ο Νικολάι Σαλμάνοβιτς Ρουμπάσοφ, καλείται να αντιμετωπίσει την αναπόδραστη πραγματικότητα, τη διαμορφωμένη ήδη από τα μέσα της μεσοπολεμικής περιόδου. Οι εκκαθαρίσεις της σταλινικής κρατικής μηχανής – αισθητής παρ' όλη την προφανή αποσιώπηση ονομάτων–, η διάκριση των μελών της τελευταίας σε πειθήνια όργανα, κατά τις επιταγές του ολοκληρωτισμού, και σε αντιφρονούντες που πρέπει με οποιοδήποτε μέσο να παταχθούν, συνηγορούν στην τελική εγκαθίδρυση ενός πατερναλιστικού τύπου status quo, όπου η πειθαρχική συμμόρφωση προς τις υποδείξεις του Κόμματος και η συνακόλουθη απότιση τιμής στην πανταχού παρούσα μορφή του Δικτάτορα,¹⁴

¹⁰ Κατά τη Μαρία Ρώτα (2013: 395) «την παρουσία τέτοιων ηρώων μέσα στα μυθοπλαστικά κείμενα του Κοτζιά την υποδεικνύει, κατά κάποιο τρόπο τη θεωρητικοποιεί, ως μετα-αφηγηματικό σχόλιο, η απρόσωπη αφηγηματική φωνή στη διήγηση της *Πολιορκίας*. Πρόκειται για τη φωνή του αφηγητή, ο οποίος αναζητά στη μονήρη διαδικασία της συγγραφής τη λύτρωση από μια πραγματικότητα, που αφήνει τα ουσιώδη “αποριγμένα στο περιθώριο” και τη βρίσκει τελικά, κατορθώνοντας να ποιήσει από τον θάνατο λόγο».

¹¹ Καραντώνης (1978) 268. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί πως η εν λόγω διάκριση δεν καθίσταται πάντοτε δεδομένη στα έργα του Κοτζιά, ειδικά αν ληφθεί υπόψη η τυφλή, πολλές φορές, υιοθέτηση από πλευράς των πρωταγωνιστών του των κατευθυντήριων γραμμών, που επιβάλλουν τα περικλειστά ιδεολογικά συστήματα που υποστηρίζουν. Ακόμη και ο δυσειδής Παπαθανάσης, καταπιεστής και άτεγκτος εκφραστής της πιο σκληρής ιδεολογίας, μοιάζει συχνά να απεκδύεται την ταυτότητα του, αποκαλύπτοντας πως δεν αποτελεί τίποτε παραπάνω από ένα ακόμη θύμα του συστήματος εξουσίας, μέσα στο οποίο ανατράφηκε. Για περισσότερες πληροφορίες, σε αυτό το σημείο, σχετικά με την πρόσληψη της *Πολιορκίας*, βλ.: Κοτζιάς (1990).

¹² Πατρίκιος (1979) 64.

¹³ Το έργο του Koestler θα αποτελέσει πρότυπο για μια σειρά άλλων συγγραφέων που θα θελήσουν να εκφράσουν την άκρα αντίθεσή τους απέναντι στον ολοκληρωτισμό του σταλινικού πολιτικού οικοδομήματος: οι περιπτώσεις των Aleksandr Solzhenitsyn (*Μια ημέρα του Ιβαν Ντενίσοβιτς*, 2009), Victor Serge (*Υπόθεση Τουλάγεφ*, 2007), Alexander Zinoviev (*Yawning Heights*, 1977), Eugenia Guinzburg (*Within the Whirlwind*, 1979), Vasily Grossman (*Ζωή και Πεπρωμένο*, 2013), Vladimir Bukovsky (*Judgment in Moscow*, 1995) και Varlam Shalamov (*Ιστορίες από την Κολιμά*, 2011) συνιστούν τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα. Για έναν μεγαλύτερο κατάλογο, βλ.: Ραυτόπουλος (2015) 70-3.

¹⁴ Σχετικά με την πολιτική αναρρίχηση του Ιωσήφ Στάλιν στη θέση του Γενικού Γραμματέα του Κ.Κ.Σ.Ε. και την επακόλουθη διαμόρφωση της πολιτικής του ηγεμονίας, όπως αυτά προβάλλονται από τον συγγραφέα του κατά πολλούς προκλητικού *Le Livre noir du communisme*, βλ.: Courtois (2009) 275-95. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Foucault,

προσλαμβάνουν διαστάσεις μιας διαρκούς, αγχώδους επαγρύπνησης του πολιτικού υποκειμένου.

Η συνειδητοποίηση, προς την κατεύθυνση αυτή, της θέσης ατόμων που κατατράχονται από τις ποικίλες εκφάνσεις της εξουσίας, αποτελεί τον κύριο άξονα, επί του οποίου πρόκειται να συσταθεί η συγκριτική παρουσίαση των εξεταζόμενων έργων- στο πλαίσιο και του προσδιορισμού της σε κάθε περίπτωση δισταμένης παρουσίας του μοτίβου του εγκλεισμού. Πράγματι, η διαβρωτική επενέργεια της πολιτικής, στρατιωτικής και άλλης ισχύος φαίνεται να συντελεί στη βίαιη περιθωριοποίηση αμφοτέρων των πρωταγωνιστικών προσώπων, τα οποία πολλές φορές μοιάζουν να αδυνατούν να κατανοήσουν τη σύγκαιρή τους πραγματικότητα. Η φράση «Εδώ είναι η Εξουσία»¹⁵ των φυλάκων προς τους διώκτες του Ρουμπάσοφ, κατά το πρώτο ακόμη επεισόδιο του *Μηδέν και το Άπειρο*, η κρίση του τελευταίου περί παντοδυναμίας του Κόμματος,¹⁶ που συνθλίβει οποιαδήποτε αντίσταση σε αυτό και η θεώρηση των λαών ως άμορφων μαζών «που ξανάγιναν κωφάλαλες, ο μέγας σιωπηλός Χ της ιστορίας, αδιάφορες όπως η θάλασσα»¹⁷ δύνανται ευθέως να παραλληλιστούν με την τυραννική παγίδευση του Παπαθανάση και των αντρών του στον ίδιο περικλειστο χώρο. Εκεί η διάχυτη αίσθηση του θανάτου¹⁸ караδοκεί, το ακατανόητο της ανθρώπινης ύπαρξης επιτείνει το άγχος της διαβίωσης και η απελευθέρωση από τα δεσμά της εξουσίας φαντάζει αδύνατη.

Στα δύο εξεταζόμενα έργα η παρουσία των ποικίλων εκφάνσεων της κρατικής επιβολής, σύμφωνη με την αποκεντρωτική θεώρηση του κατά Foucault πολιτικού υποκειμένου, μοιάζει να ταυτίζεται με τα όσα ο Γάλλος θεωρητικός εξετάζει αναφορικά με τη διαπλοκή των διαφόρων μορφών της εξουσίας. Συγκεκριμένα, η κατάτμηση, σε ένα σύνολο θέσεων, πρακτικών και ανταγωνιστικών μεταξύ τους διαπλοκών, της κεντρικής αρχής –της εννοημένης υπό το φως των προσταγμάτων του Διαφωτισμού– οδηγεί κατά τον Foucault στην

προβαίνοντας σε διάκριση μεταξύ του σταλινισμού και του κομμουνισμού, αντιτείνει την απελευθερωτική επενέργεια του κομμουνισμού ως μείζονος σημασίας πνευματικής ωφέλειας: «Για μας πάντως η εξουσία δεν είναι μόνο θεωρητικό ζήτημα, αλλά κάτι που αποτελεί μέρος της εμπειρίας μας. Δεν θα επικαλεστώ ως μάρτυρες παρά δύο από τις “παθολογικές μορφές” της- αυτές τις δύο “αρρώστιες της εξουσίας” που είναι ο φασισμός και ο σταλινισμός. Ένας από τους πολυάριθμους λόγους για τους οποίους μας προκαλούν τόση σύγχυση είναι ότι, παρ’ όλη την ιστορική μοναδικότητά τους, δεν είναι εντελώς πρωτότυπες. Ο φασισμός και ο σταλινισμός χρησιμοποίησαν και επέκτειναν μηχανισμούς ήδη παρόντες στην πλειονότητα των άλλων κοινωνιών». Βλ.: Foucault (1991) 77.

¹⁵ Koestler (1982) 11.

¹⁶ Koestler (1982) 51: «Παρελθόν του ήταν το κίνημα, το Κόμμα. Παρόν και μέλλον, επίσης, ανήκαν στο Κόμμα, ήταν αξεχώριστα δεμένα με το μέλλον του Κόμματος. Αλλά το παρελθόν του ήταν ταυτόσημο με το Κόμμα. Και ήταν αυτό το παρελθόν που ξάφνου του γεννούσε ερωτήματα».

¹⁷ Koestler (1982) 72.

¹⁸ «Και στο υπόγειο δεν είναι κανείς. Είδε ξανά τα ίδια μουχλιασμένα ντουβάρια, το τσίμπλοκο φως –δεν του κάνει πια εντύπωση. Τίποτα δεν του κάνει εντύπωση... όλα είναι πεθαμένα». Βλ.: Κοτζιάς (1999⁶) 330.

παραγωγή υποκειμενικών ταυτοτήτων (*υποκειμενοποίηση*)¹⁹ και στην επακόλουθη υποταγή αυτών στις πολλαπλές μορφές που δύναται να εκλάβει ο εξουσιαστικός λόγος. Στην εν λόγω περίπτωση, η θέση των κεντρικών στα δύο έργα προσώπων καθίσταται ενδεικτική της χειραγώγησης που τα ίδια υφίστανται: ο Μηνάς Παπαθανάσης, ευρισκόμενος σε θέση να «συγκεράσει τους διαφορετικούς [αυτούς] εξουσιαστικούς λόγους κατά τρόπο, αν όχι πρωτότυπο, τουλάχιστον συνεκτικό»,²⁰ καταφεύγει συχνά στον προσεταιρισμό των εκάστοτε ισχυρών και υποτάσσει δουλικά τη θέλησή του στις επιταγές όλων, όσοι αποπειρώνται με έμμεσο και δόλιο τρόπο να τον εκμεταλλευτούν, τη στιγμή που ο Νικολά Ρουμπάσοφ αδυνατεί να διαρρήξει τη μη υγιή σχέση του με το κράτος.²¹

Είναι, εξάλλου, η επαφή με τους ανθρώπους, παρόντες και απόντες, το κύριο αυτό γεγονός που επιτείνει την αίσθηση του τραγικού βιώματος του παρόντος²² σε καθεμία από τις παραπάνω περιπτώσεις. Ο Μηνάς Παπαθανάσης, επικεφαλής μιας ομάδας της χωροφυλακής στα χρόνια της κατοχής και άτεγκτος διώκτης κομμουνιστών, σοσιαλιστών και δημοκρατικών σε μια γειτονιά της Αθήνας –γειτονιά που όμως δεν κατονομάζεται–, επιλέγει συνειδητά τον περιορισμό και την απομόνωση, στο πλαίσιο των οποίων συντελείται η εξύφανση σχέσεων υποτέλειας και εξουσίας ανάμεσα στον ίδιο και τους άντρες του. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για σχέσεις *υπερ-εξουσίας* και *υπο-εξουσίας*,²³ όπως τις ονομάζει συμβατικά και πάλι ο Foucault, σχέσεις εν πολλοίς, στις οποίες διαφαίνεται η κατά Todorov συνήθεια των κρατούντων να συμπεριφέρονται ως «δούλοι προς τα πάνω και ως τύραννοι προς τα κάτω».²⁴ Η εν λόγω «δράση πάνω στη δράση, πάνω σε ενδεχόμενες ή πραγματικές δράσεις, μελλοντικές ή

¹⁹ Βλ.: Foucault (1991) 101-18 [για το συγκεκριμένο όρο, βλ. ενδεικτικά: 106-7]. Επίσης στο ίδιο: «Δύο δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», σσ. 75-100 [συγκεκριμένα, βλ.: 81].

²⁰ Η φράση χρησιμοποιείται από τη Νάτσια που φαίνεται να κατανοεί τη δύστροπη πορεία του Μένιου Κατσαντώνη, παρακρατικού αντι-ήρωα στην *Αντιποίηση Αρχής*, ως μια παρατεταμένη διαδικασία κατανόησης (ή μη) του εαυτού του μέσω της συναναστροφής με τους άλλους και της χειραγώγησης του από τις διάφορες μορφές εξουσίας. Η περίπτωση του Μηνά Παπαθανάση καθίσταται, στο ίδιο πλαίσιο, ενδεικτική μιας εξίσου αγχώδους περιδιάβασης στους χώρους της ατομικής συνείδησης. Βλ.: Νάτσια (2011) 711-723 [για το συγκεκριμένο παράθεμα, βλ.: 717].

²¹ Βλ.: Foucault (1991) 86. Η απελευθέρωση από τα αυταρχικά δεσμά της κρατικής εξουσίας νοείται κατά τον Γάλλο θεωρητικό ως θεμελιώδης σκοπός της εξέλιξης του σύγχρονου ανθρώπου, ο οποίος, παράλληλα, καλείται να αναζητήσει νέες μορφές υποκειμενικότητας και να αναγάγει τη συγκρότηση μιας νέας ατομικότητάς σε υπεραξία.

²² Για μια συνολική εξέταση του εν λόγω ζητήματος, βλ. το τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας (σσ. 10-5), όπου επιχειρείται ο προσδιορισμός της θέασης του *άλλου* από πλευράς των κεντρικών στα δύο μυθιστορήματα προσώπων.

²³ Βλ.: Foucault (2011) 101-2.

²⁴ Η συμπεριφορά αυτή κατέστη, κατά τον Todorov (2002: 174), συνηθισμένη πρακτική των ευρισκόμενων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης βασανιστών, οι οποίοι επέβαλλαν μεν τη θέλησή τους με δεινότητά στους κρατουμένους, την ίδια όμως στιγμή παρουσιάζονταν απόλυτα πειθαρχημένοι στις υποδείξεις των ανωτέρων τους. Ο ίδιος μελετητής αναφέρεται *άλλού* στη διάσημη φράση του Primo Levi –«η βία γεννά μόνο βία, σε μια παλινδρομική κίνηση, που διευρύνεται με τον χρόνο αντί να σβήνει»–, στην οποία περικλείεται ολόκληρο το νόημα του εν λόγω φαύλου κύκλου της εξουσίας και της βίαιης επιβολής, βλ.: Todorov (2009) 94.

απούσες»²⁵ αισθητοποιείται, από την άλλη, στο *Μηδέν και το Άπειρο* με τη διαδικασία αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε κρατούμενους και φύλακες. Ο Ρουμπάσοφ, πρώην εκφραστής της επίσημης κρατικής ιδεολογίας, συλλαμβάνεται από τους παλιούς του στρατιώτες (ό.π., 10) – χαρακτηριστική καθίσταται η περίπτωση ενός από τους δύο που «στέκεται προσοχή» μπροστά του (ό.π., 12)–, μεταφέρεται «σε όλα τ’ ασβεστωμένα κελιά τούτης της κυψέλης από μπετόν αρμέ» (ό.π. 15), όπου «δεν ακουγόταν τίποτα παρά μόνο πότε – πότε κάποια βήματα στο διάδρομο», και τελικά εκδύεται την προηγούμενη ταυτότητά του, ψήγματα της οποίας συχνά ανασύρονται.

Ιδωμένη μέσα από το πρίσμα του περιορισμού και της ανελευθερίας, της διαιώνισης δηλαδή των κατεξοχήν «ηθικών συμπεριφορών, που προσιδιάζουν στους υπηκόους του ολοκληρωτισμού»,²⁶ η αντίληψη της μνήμης ως οργάνου ανάκλησης των περασμένων φαίνεται να προσλαμβάνει στα δύο εξεταζόμενα έργα διαστάσεις αμφίθυμης αντίδρασης των πρωταγωνιστών απέναντι στο παρελθόν. Στο εν λόγω πλαίσιο, η θύμηση του τελευταίου, κάποτε βίαιη και αθέλητη, μα πάντοτε σε συνάρτηση με τη στροφή των κεντρικών προσώπων σε έναν κόσμο μορφών που πλέον δεν υπάρχουν, προσιδιάζει αναντίρρητα στην προσπάθεια σύλληψης της σύγκαιρης τους πραγματικότητας και μιας εκ νέου νοσηματοδότησης του υφιστάμενου τέλματος. Πράγματι, η συχνά βίαιη επέλαση της μνήμης μοιάζει να επιτείνει το τραγικό βίωμα του παρόντος, ταυτόχρονα όμως αναδεικνύεται υπό όρους σε εργαλείο νοσταλγικής αναπόλησης, ονειρώδους ρέμβης και τελικής μέθεξης με το άπιαστο και το ιδεατό. Εξάλλου, η αδυναμία σύλληψης της θέσης του ατόμου μέσα στον χώρο, άμεσα συνδεδεμένη με τις περιορισμένες κινήσεις που επιβάλλει σε αυτό ο εγκλεισμός, συνηγορεί έτι περισσότερο στη διάθεση διαφυγής από το εδώ και το τώρα,²⁷ διάθεση που καθίσταται ωστόσο ανέφικτη εξαιτίας της αναπόδραστης πραγματικότητας.

«Οι φυλακισμένοι που πάσχουν χρόνια από ονειροφαντασίες ονειρεύονται κατά κανόνα το μέλλον – και το παρελθόν μονάχα όπως θα το ήθελαν να είναι και ποτέ όπως ήταν πραγματικά»,²⁸ τονίζει ο εγκλειστος Νικολάι Ρουμπάσοφ στο *Μηδέν και το Άπειρο*, κρίση στην οποία διαφαίνεται όλο το άγχος του προσώπου, το εκπορευόμενο από τη φθοροποιά επενέργεια

²⁵ Foucault (1991) 91.

²⁶ Todorov (2002) 111.

²⁷ Η παρουσία του ξένου, αυτού που στην ουσία έχει απωλέσει τον ίδιο του τον εαυτό –μήπως και οι φυλακισμένοι δεν εντάσσονται σε αυτήν την κατηγορία;– εδράζεται κατά την Kristeva (2011: 21) στη «διχοτόμηση μεταξύ του εδώ και του αλλού, του τώρα και του πριν». Ομοίως, κατά την Judith Butler, η έννοια της *απ-αλλοτριώσης*, που εμφανίζεται «όταν επιμέρους πληθυσμοί χάνουν τη γη τους, την ιδιότητα του πολίτη, τα μέσα διαβίωσής τους, και υπόκεινται σε στρατιωτική και νόμιμη βία», συνεπάγεται την απουσία ευκρινούς κατανόησης της θέσης του ανθρώπου και την ανάδυση εμπειριών που «θέτουν εν αμφιβόλω το κατά πόσο είμαστε, ως οριοθετημένα και συνειδητά άτομα, αυτοκαθοριζόμενα και αυτοκινούμενα»: Butler – Αθανασίου (2012) 16-7.

²⁸ Koestler (1982) 45.

της θύμησης. Πρόκειται για την αδρανή πλέον εντός του κελιού κατάσταση του φυλακισμένου, ο οποίος αδυνατεί να συνειδητοποιήσει πώς πέρασαν τόσο γρήγορα τα χρόνια, και τελικά, να λυτρωθεί από τη ψυχοφθόρα στασιμότητα που γεννά η υπομονετική –μα συνάμα παθητική– εγκαρτέρηση μιας μελλοντικής αλλαγής. Η μορφή της Άρλοβα, έμπιστης γραμματέως του άλλοτε κραταιού στελέχους της σοβιετικής κρατικής μηχανής, επανέρχεται τότε αθέλητα στη μνήμη του φυλακισμένου, προσδίνοντας σε αυτή διαστάσεις ηδυπαθούς ενατένισης του παρελθόντος²⁹ μέσα σε έναν κόσμο που λογίζεται συναισθηματικά αποψιλωμένος.

Παράλληλα, μικρά και καθημερινά περιστατικά που συμβαίνουν μέσα στη φυλακή φαίνεται να “ενεργοποιούν” τη μνημονική ετοιμότητα του έγκλειστου, μπροστά σε μια νοητική δραστηριότητα, η οποία συχνά καταβάλλει και εξουθενώνει το άτομο. Σε μια τέτοια στιγμή, ο πολίτης Ρουμπάσοφ που παρακολουθεί τα όσα συμβαίνουν μέσα από την κλειδαρότρυπα του κελιού του –προς στιγμινή δίνεται η εντύπωση πως ανατρέπονται οι όροι του εγκλεισμού και ο ίδιος τελικά καθίσταται επιτηρητής έναντι των υπολοίπων κρατουμένων³⁰ γίνεται μάρτυρας μιας στάσης ικεσίας του κρατουμένου 407 «που είχε μισανόξει για να πάρει το ψωμί του» (ό.π., 29). Η τελευταία αυτή «ικετευτική χειρονομία των αχαμνών απλωμένων χεριών» (ό.π., 30) φέρνει στη θύμηση του πρωταγωνιστή την Pietà που ο ίδιος άλλοτε είχε θαυμάσει στην «πινακοθήκη μιας μικρής πολιτείας στη Νότια Γερμανία, κάποια Δευτέρα απόγευμα», όταν βρέθηκε εκεί με τον παλιό του σύντροφο Ριχάρδο. Πρόκειται για άλλη μια περίπτωση ανάδυσης του βίαιου στίγματος του παρελθόντος, η οποία, αν ληφθεί υπόψη πως συνδέεται –όπως και στην περίπτωση της Άρλοβα– με την προδοσία του Ρουμπάσοφ έναντι του Γερμανού ομοϊδεάτη του,³¹ αποδίδεται με τρόπο που συντελεί στη συνειδητοποίηση της χωρίς υπεκφυγές

²⁹ Koestler (1982) 93: «Για άλλη μια φορά ο Ρουμπάσοφ ανάσπασε την ατμόσφαιρα του παλιού του γραφείου στην εμπορική Αποστολή, που ήταν γεμάτο από την παράξενα γνώριμη μυρωδιά του μεγάλου καλοσχηματισμένου και νωθρού κορμιού της Άρλοβας. Για άλλη μια φορά αντίκρισε την καμπύλη του τραχήλου της μέσα από την άσπρη της μπλούζα, να σκύβει πάνω από το καρνέ της την ώρα που αυτός υπαγόρευε, και τα στρογγυλά της μάτια να παρακολουθούν το βηματισμό του μέσα στο γραφείο, στα διάκενα των προτάσεων». Η ίδια μορφή θα επανέλθει αργότερα (93-100), όταν ο Ρουμπάσοφ, σε μια ακόμη χρονική αναδρομή στα περασμένα, θα αναθυμηθεί την παράδοξη ερωτική σχέση που αναπτύσσει με τη γυναίκα, αλλά και την τελική προδοσία σε βάρος της, προκειμένου ο ίδιος να ανελιχθεί πολιτικά και να αναρριχηθεί σε πλέον σημαίνουσες θέσεις της σοβιετικής κρατικής μηχανής.

³⁰ Η διαδικασία αυτή παρακολούθησης και “αντι-παρακολούθησης” φέρνει έντονα στον νου το *πανοπτικό* σχήμα επιτήρησης και υποταγής του Jeremy Bentham (1748-1832), σύμφωνα με το οποίο η ολική θέαση των κρατουμένων –ολόκληρο το κτίσμα διαπερνείται από μεγάλα παράθυρα που επιτρέπουν τη διαρκή πειθαρχία στα κελεύσματα του επιτηρητή– συνεπάγεται την κατά Foucault «δημιουργία ενός νέου σχεδίου “πολιτικής ανατομίας”, με κέντρο όχι την ανώτατη αρχή (Ηγεμόνας) αλλά την πειθαρχία» [βλ.: Foucault (2011) 237 και πβ. τον *ολοπαγή θεσμό* του Goffman: Smith (2006) 102-3]. Στην περίπτωση του Ρουμπάσοφ, το εν λόγω σχήμα μοιάζει υπό όρους να αντιστρέφεται, καθώς ο ίδιος ο φυλακισμένος αναδεικνύεται σε επιτηρητή, συντελώντας έτσι στον υποβιβασμό όλων, όσοι δύνανται να τον παρακολουθήσουν.

³¹ «“Ριχάρδε, πρέπει να σε πληροφορήσω ότι κατόπιν αποφάσεως της Κεντρικής Επιτροπής, δεν είσαι πια μέλος του Κόμματος.” Ο Ριχάρδος δε σάλεψε. Και πάλι περίμενε λιγάκι ο Ρουμπάσοφ πριν σηκωθεί. Ο Ριχάρδος έμεινε καθιστός. Μόνο ανασήκωσε το κεφάλι, τον κοίταξε και ρώτησε: [...] “Και τώρα τι θ’ απογίνω εγώ;”»: Koestler (1982) 41.

αλήθειας: ο εγκλεισμός και η απομόνωση καθίστανται πολύτιμοι αρωγοί στην κατανόηση από πλευράς του κεντρικού προσώπου των αδιόρθωτων σφαλμάτων του παρελθόντος, της πειθήνιας υποταγής του στην κεντρική εξουσία και της απώλειας εν τέλει της πραγματικής του ταυτότητας.

Από την άλλη, η παραπάνω τραγική μνημόνευση φαίνεται να μετουσιώνεται, στην περίπτωση της *Πολιορκίας*, σε νοσταλγική κάποτε αναπόληση των περασμένων μπροστά στο τέλμα, τον φόβο και την απουσία δραστηριότητας που γεννώνται στο παράλογο σύμπαν της τρομοκρατίας και του διχασμού. Ο “εγκλεισμός” του Παπαθανάση, της οικογένειας και των αντρών του μέσα στον ίδιο ασφυκτικά νοούμενο χώρο επιβάλλει την επιστροφή στον καιρό της νεότητας, της αθώας πρόσληψης της πραγματικότητας και της αρμονικής συμβίωσης με τους άλλους ανθρώπους. Η θέση της γυναίκας του τελευταίου, Χριστίνας, καθίσταται στο πλαίσιο αυτό ενδεικτική μιας σχεδόν εξαϋλωμένης αντίληψης του περάσματος του χρόνου: «Έτσι πιάσαμε να θυμηθούμε λιγάκι τα περασμένα... Τίποτα δεν ξανάρχεται πίσω... Όταν είμανε σαν εσένα... α, δε φαντάζεσαι τι γλυκό κοριτσάκι είμουν [...] Αχ, τότε είταν αλλιώςτικα [...] Εγώ όμως... ναι, δεν πρέπει νάχω παράπονο, τότε είμουν ευτυχισμένη».³² Η αίσθηση του ευτυχούς παλαιού βιώματος –που τείνει προς την εξιδανίκευση–, όπως αυτή καθίσταται αντιληπτή στο τελευταίο απόσπασμα, επιτρέπει την κατά διαστήματα “απελευθέρωση” του ατόμου από τα δεσμά της υποταγής, το στίγμα του αυταρχισμού και την πειθαρχική συμμόρφωση προς τους ανωτέρους, ενώ συμβάλλει σε μια παραμορφωτική θέαση της πραγματικότητας μέσω της φαντασίας.

Σύμφωνη με τη δυσυπόστατη θέαση της μνήμης και του εν πολλοίς βίαιου στίγματος της στη ψυχολογία του φυλακισμένου, η κατανόηση του χρόνου και της χρονικής μεταβλητότητας εκ μέρους του τελευταίου συνεπάγεται –όπως προαναφέρθηκε– την επαναφορά του αποτυπώματος του παρελθόντος, αυτού που ο Paul Ricoeur ορίζει ως *ιχνογράφημα της εγγραφής*: «Εναπόκειται πράγματι στην έννοια της εγγραφής να εμπεριέχει αναφορά στο άλλο· άλλο από το πάθος ως τέτοιο. Η απουσία, ως το άλλο της παρουσίας!».³³ Στο ίδιο πλαίσιο, ο Tzvetan Todorov, αναφερόμενος στο παράδειγμα των κρατουμένων στα ναζιστικά και σταλινικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, κάνει λόγο για ποικίλες μορφές ανάμνησης, οι οποίες καθίστανται αντιληπτές *κυριολεκτικά και παραδειγματικά*:³⁴ στην πρώτη περίπτωση, το απομονωμένο άτομο ανάγει σε κύριο μέλημα της θύμησης την εγκαθίδρυση μιας συνέχειας ανάμεσα στον τωρινό και παλαιό εαυτό του –με τελικό σκοπό την ανασύνδεση του

³² Κοτζιάς (1999⁶) 307.

³³ Ricoeur (2013) 37.

³⁴ Todorov (2002) 220.

σύγχρονου βιώματος με τον ίδιο τον αυτουργό των βασάνων του—, ενώ στη δεύτερη, χρησιμοποιώντας ως *παράδειγμα* το ανακτημένο συμβάν, απελευθερώνεται τελικά από τα δεσμά του χρόνου και της υποτέλειας απέναντι στους κρατούντες.

Στην περίπτωση της *Πολιορκίας*, η εμφάνιση του δεύτερου θεωρητικού σχήματος δύναται να αναγνωριστεί στην πρόσληψη του παραδείγματος του παρελθόντος –για άλλη μια φορά– από πλευράς της Χριστίνας Παπαθανάση. Συγκεκριμένα, η τελευταία αυτή, ευρισκόμενη από την αρχή στη δεινή θέση να υποστεί τις τραγικές συνέπειες του εγκλεισμού της, την κατάπτωση της υγείας της³⁵ και την απουσία οποιασδήποτε επαφής με τους ανθρώπους γύρω της³⁶ απομονώνεται στον εαυτό της, και με μια αντίληψη σχεδόν μεταφυσική, ανακαλεί τα περασμένα, προκειμένου να ανακαλύψει τις βαθύτερες ρίζες της υφιστάμενης αλγεινής πραγματικότητας και της διαταραχής που τη διακατέχει. «Συχώρα με, Μαργαρίτα. Συχώρα με για ό, τι σουκάμα. Να μη με λες κυρία...» (ό.π., 309), τονίζει η πρωταγωνίστρια μέσα στο παραλήρημά της, τη στιγμή που «έπιασε το κοκαλιάρικο χέρι [της Μαργαρίτας] και το γέμισε δάκρυα καθώς το φιλούσε». Η εν λόγω διάθεση εξομολόγησης, όπως αποτυπώνεται σε μια από τις τελευταίες συζητήσεις της πρωταγωνίστριας με την υπηρέτριά της Μαργαρίτα –ένα νεαρό κορίτσι στην εφηβεία που η ίδια μεγάλωσε σαν κόρη της–, φαίνεται να προσλαμβάνει διαστάσεις ευρείας αναθεώρησης των περασμένων, η θύμηση των οποίων αντικαθίσταται πλέον από την ορμή της γυναίκας να ζήσει, να αγαπήσει και να συνυπάρξει αρμονικά με τους άλλους γύρω της: «- Μαργαρίτα μου, το συλλογιέσαι νάχεις ένα σπιτάκι ολόδικό σου; Και να κάθεται μέσα, εσύ κ' οι δικοί σου... Σα θα γίνει ειρήνη... Μα που να τα θυμάσαι εσύ! Εσύ είσαι μικρό κοριτσάκι μου... και τι άλλο γνώρισες, δύστυχο στη ζωή! Α, όχι! Μη γίνεσαι τώρα κουτή! Όλα θα ξαναγίνουν [...]. Αχ, Θε μου, τι όμορφα που θάτανε τότε...».³⁷ Τα σφάλματα του παρελθόντος καθίστανται, στην περίπτωση αυτή, αποτρεπτικά οποιασδήποτε διαιώνισης των ίδιων συμπεριφορών στο μέλλον, η υπαρξιακή αγωνία, η εκπορευόμενη από το άγχος του εγκλεισμού και της απομόνωσης, μοιάζει πια να μερώνεται, η δε μνημονική διαδικασία δίνει την εντύπωση μιας επαναλαμβανόμενης συνήθειας³⁸ προς την κατάκτηση ενός σκοπού ιδανικού και ηθικά επιβεβλημένου.

³⁵ «Κατά το βράδυ σηκώθηκε η Χριστίνα από το κρεβάτι [...]. Η Χριστίνα ήταν εξαντλημένη. Η αστροφεγγιά περνούσε από το τζάμι, έπεφτε πάνω στη θλιμμένη μορφή της. Η ματιά της νοσταλγική χανότανε ψηλά, στα βάθη του απείρου»: Κοτζιάς (1999⁶) 28.

³⁶ Το εν λόγω ζήτημα θα επανέλθει και στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, όπου θα αναζητηθούν οι κύριες εκφάνσεις της αλληλεπίδρασης μεταξύ των προσώπων στα δύο εξεταζόμενα έργα.

³⁷ Κοτζιάς (1999⁶) 28.

³⁸ Σύμφωνα με τον Ricoeur, (2013: 51), η διάσταση μεταξύ της μνήμης ως *συνήθειας* σε σχέση με τη μνήμη ως *ενθύμηση* έγκειται στο ότι η πρώτη επαναλαμβάνεται, βιώνεται ως πράξη και τελικά εμπίπτει στις πρακτικές δεξιότητες, έναντι του φανταστικού, αναπαραστατικού και αχρονολόγητου αντικειμένου της δεύτερης.

Η ίδια διάθεση συγκρότησης ενός νέου παρόντος, μέσω της ανασύνθεσης του παρελθόντος, προσιδιάζει, στο *Μηδέν και το Άπειρο*, στην απόφαση του φυλακισμένου Ρουμπάσοφ να καταγράψει τις σκέψεις και τις αναδύμενες μνήμες του σε ένα ημερολόγιο,³⁹ το οποίο τελικά αναδεικνύεται σε κύριο μέσο αποτύπωσης του χρονικού στίγματος της παρουσίας του μέσα στον χώρο, και τελικής απελευθέρωσης από τα περικλειστα όρια που επιβάλλουν ο περιορισμός, η επιτήρηση και η πειθαρχική συμμόρφωση στα κελεύσματα των κρατούντων. Πρόκειται, στην ουσία, για ένα *μνημόνιο*,⁴⁰ όπως νοείται κατά τον Maurice Blanchot, μια συμφωνία δηλαδή μεταξύ του γράφοντος με τον εαυτό του στον άξονα του χώρου και του χρόνου, συμφωνία που εν πολλοίς προβάλλει τις κύριες συνιστώσες της αντίληψης περί της χρονικής μεταβλητότητας και της επακόλουθης αποδέσμευσης από το άγχος της θύμησης και της βίαιης ανάβλυσης περασμένων –και πολλές φορές καλά κρυμμένων– μνημών: «Τις πρώτες μέρες ο Ρουμπάσοφ έψαχνε για γνώριμες φυσιογνωμίες, αλλά δεν συνάντησε καμία. Αυτό τον ανακούφισε. Γιατί, προς το παρόν, ήθελε ν' αποφύγει οτιδήποτε θα του θύμιζε τον έξω κόσμο, οτιδήποτε θα τον αποσπούσε από τη δουλειά του. Και δουλειά του ήταν να καταλήξει σ' ένα συμπέρασμα, να συμφιλιώσει το παρελθόν και το μέλλον, τους ζωντανούς και τους νεκρούς».⁴¹

Η πνευματική αυτή δραστηριότητα, σύμφωνη με μια επιβεβλημένη από τις συνθήκες της περιρρέουσας ατμόσφαιρας πραγματικότητα –της ίδιας που στην *Πολιορκία* οδηγεί σε μια αναγωγή ευτυχισμένων στιγμών του παρελθόντος σε μέσο αναμόρφωσης του δεινού παρόντος–, φαίνεται να προσιδιάζει εδώ σε μια αισθητική πρόσληψη των όποιων τεκταινομένων μέσα στη φυλακή, «που αντιπροσωπεύει για κείνον που τη νιώθει όχι μόνο μία απόλαυση, αλλά και μία ηθική εξύψωση: το πνεύμα εγκαταλείπει τις άμεσες, χρησιμοθηρικές ενασχολήσεις του, για να ατενίσει την ομορφιά· και με τούτο εξωραϊζεται και αυτό».⁴² Η περίπτωση του Νικολάι Ρουμπάσοφ, άμεσα συνδεδεμένη με την επιθυμία αποδέσμευσης του ατόμου από τα δεσμά του χρόνου, της μνήμης και της εξουσίας –που τελικά γιγαντώνεται σε

³⁹ Κατά τον Lejeune (2009: 180), η δυνατότητα προσωπικής έκφρασης που προσφέρεται με σκοπό τη συναισθηματική αποφόρτιση και επικοινωνία, η αντίδραση που προσλαμβάνεται ως αυτοανάλυση και εν τέλει απελευθέρωση του γράφοντος, το “πάγωμα” του χρόνου και η πνευματική ηδονή που κατακτιέται μέσω του γραψίματος συνιστούν τους κύριους λόγους σύνθεσης ενός ημερολογίου. Στο ίδιο πλαίσιο, η Raoul (1980: 26-30) συνδέει τη συγγραφή ημερολογίου με την αδυναμία επικοινωνίας, η οποία μπορεί να οφείλεται, μεταξύ άλλων, σε φυσική απομόνωση και αποξένωση.

⁴⁰ Βλ.: Blanchot (1994) 36-7.

⁴¹ Koestler (1982) 90.

⁴² Todorov (2002) 81. Για τον Βούλγαρο θεωρητικό, τα υπεράριθμα παραδείγματα κρατουμένων, οι οποίοι ανέπτυξαν πνευματική δραστηριότητα εντός των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης, αποδεικνύουν την αναπότρεπτη ανθρώπινη ανάγκη της επαφής με αισθητικές και διανοητικές εμπειρίες, και της δημιουργίας «νησίδων ελευθερίας» έναντι του αυταρχισμού, της βαρβαρότητας και της ολοκληρωτικής σύλληψης περί των πραγμάτων.

διακαή πόθο για ζωή, ακόμη και μέσα στα στενά δωμάτια των κρατουμένων– καθίσταται στο πλαίσιο αυτό ενδεικτική της υπέρβασης του εαυτού και της επικοινωνίας με τον άλλο.

Σύμφωνη με την κατάκτηση της πραγματικής αυτογνωσίας, η θέαση του εαυτού μέσω του άλλου, στο πλαίσιο και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων, μοιάζει να προσλαμβάνει σε συνθήκες εγκλεισμού και απομόνωσης μια ιδιαίτερη –θα την έλεγε κανείς αναζωογονητική– σημασία.⁴³ Πράγματι, ο φυλακισμένος φαίνεται να αναγνωρίζει στον άλλο την περίπτωσή του, δηλαδή τις εμπειρίες και τις καταστάσεις που τον στιγμάτισαν, να συγκρίνει τις αιτίες της κακοδαιμονίας του με αυτές των άλλων, και τελικά να ανάγει σε ένα συλλογικό βίωμα τα επιμέρους ψήγματα καθεμιάς από τις περιπτώσεις που συναντά. Ωστόσο, οι αντικειμενικές συνθήκες δεν επιτρέπουν πάντοτε και σε όλους να γνωρίσουν μια τέτοιου είδους ανάταση. Ο αναγνώστης αμφοτέρων των εξεταζόμενων έργων συχνά γίνεται μάρτυρας της εναγώνιας προσπάθειας προσώπων να κατανοήσουν τη θέση τους μέσα στον κόσμο, τις σχέσεις τους με τη διαπλοκή των εξουσιών και την είσοδό τους στο μέλλον, προσώπων που την ίδια στιγμή κλείνονται επιδεικτικά στον εαυτό τους, “αναμασούν” το μονήρες της ταυτότητάς τους, και τελικά προτάσσουν την ατομικότητα έναντι μιας συλλογικής και ομόψυχης αντιμετώπισης του όποιου προβλήματος.

Η περίπτωση της Χριστίνας, στο μυθιστόρημα του Κοτζιά, εξαντλημένης από τα βάσανα της συνύπαρξης με τόσους ανθρώπους στον ίδιο περικλειστο χώρο, αναδεικνύεται σε χαρακτηριστικό παράδειγμα της εν λόγω αμφίθυμης αντιμετώπισης απέναντι στον άλλο, παρόντα ή απόντα: «Από “κείνο” το πρωινό, που η “στενοκεφαλιά” της τον ανάγκασε να τη δείρει, σχεδόν δεν είχανε αλλάξει κουβέντα οι δυο τους. Θυμήθηκε πως είχε τσακώσει τον εαυτό του κάμποσες φορές που ζοριζόταν να μη της μιλήσει απότομα. Κι άμα, στη χάση και στη φέξη, θα τη ρωτούσε πώς πάει η υγεία, η απόκρισή της ήτανε στερεότυπη [...]. Πάντως δεν του ξέφυγε το σκίρτημά της κάθε που τον έβλεπε να μπαίνει στην κάμαρη. Άλλοτε πάλι, έφερνε τα δάχτυλα βιαστικά να κρυφοσφουγγίξει τα μάτια της. Και κάτι τέτοια τον δαιμόνιζαν».⁴⁴ Η αδυναμία κατανόησης του άλλου, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο παραπάνω απόσπασμα, συνεπάγεται την ηθελημένη σε πολλές περιπτώσεις αποστροφή απέναντι στον ίδιο τον άνθρωπο. Η φρικίαση μπροστά σε καταστάσεις ένοπλης σύρραξης –οι συγκρούσεις μεταξύ των παρακρατικών του Παπαθανάση και των αριστερών ομάδων της ευρύτερης περιοχής μαίνονται καθ’ όλη τη διάρκεια εκτύλιξης της ιστορίας–, η βαρβαρότητα

⁴³ Σχετικά με το εν λόγω ζήτημα ο Todorov (2004: 11) σημειώνει: «Μπορούμε να ανακαλύψουμε τους άλλους σ’ εμάς, να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν αποτελούμε μια υπόσταση ομοιογενή και ριζικά ξένα προς όλα όσα δεν είναι εμείς: το εγώ είναι ένα άλλος. Οι άλλοι όμως είναι επίσης ο καθένας και ένα εγώ [...]».

⁴⁴ Κοτζιάς (1999⁶) 134.

στους τρόπους των αντρών που επιτείνουν την ανυπόφορη συμβίωση και η συνεχής προφύλαξη απέναντι σε ό, τι λογίζεται αποτρεπτικό της μεταξύ τους επικοινωνίας, συντελούν στην αποτυχημένη έκβαση του τελικού σκοπού και καταδεικνύουν τη διαφαινόμενη παρουσία του ξένου ως κατεξοχήν αίτιου ελλιπούς κατανόησης από πλευράς του ατόμου του ίδιου του εαυτού.

Η θεωρητική συμβολή του Mikhail Bakhtin κρίνεται στο σημείο αυτό σημαντική. Σύμφωνα με τον τελευταίο, η παρουσία της *ξενότητας* κατά την επιτελούμενη μεταξύ δύο υποκειμένων επικοινωνιακή διαδικασία συνιστά την προκαταρκτική προϋπόθεση, προκειμένου να αρθεί το περιορισμένο εύρος του προσωπικού λόγου καθενός από τους δύο και να καταστεί εν τέλει δυνατή μια θεμελιώδης για τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους αλληλεπίδραση.⁴⁵ Η «απείρως ποικιλόμορφη [αυτή] αντίδραση»⁴⁶ απέναντι στα *εκφωνήματα* των άλλων –κατ’ ουσία τους ξένους λόγους με τους οποίους συνδέονται οι άλλοι–, ιδωμένη υπό το πρίσμα της τρισυπόστατης συγκρότησης⁴⁷ της λέξης (που νοείται ως ουδέτερη λέξη που δεν ανήκει σε κανένα, ξένη λέξη άλλων ανθρώπων και προσωπική λέξη του καθενός) συντελεί στη μεταμόρφωση του αντικειμένου σε υποκείμενο (*το άλλο εγώ*), με κύριο σκοπό την τελική οικειοποίηση του πλούτου του ανθρώπινου πολιτισμού. Ομοίως, κατά τον H. G. Gadamer, το «άνοιγμα προς τα λεγόμενα των άλλων»⁴⁸ απαιτεί την ερμηνευτική απόκριση του δέκτη, ο οποίος καλείται *ipso facto* να λάβει υπόψη τη γνώμη του πομπού, στο πλαίσιο και της «έγκρισης»⁴⁹ των όσων αυτός διατείνεται και προβάλλει.

Εξίσου χαρακτηριστική, η εναγόνια προσπάθεια του Ρουμπάσοφ να συντελέσει σε μια κάποια άρση του εγκλεισμού του μέσω της επαφής με τον άλλο, ομοιάζει κατά πολύ στην επιχειρούμενη από πλευράς της Χριστίνας Παπαθανάση κατάκτηση του ιδανικού της ανθρώπινης επικοινωνίας.⁵⁰ Τα περιθώρια, ωστόσο, που προσφέρονται για μια τέτοια υπέρβαση της ατομικότητας μέσα στο χώρο της φυλακής λογίζονται μηδαμινά. Σε αυτή την περίπτωση, η θέαση του άλλου μέσω του ίδιου του εαυτού καθίσταται η μοναδική λύση

⁴⁵ Bakhtin (2014) 201-39· βλ. ειδικότερα σσ. 218-22.

⁴⁶ Bakhtin (2014) 219.

⁴⁷ Bakhtin (2014) 122.

⁴⁸ Gadamer (2003) 107-35· βλ. ειδικότερα σ. 118.

⁴⁹ Gadamer (2003) 117.

⁵⁰ Η αποτυχημένη έκβαση της εν λόγω προσπάθειας της πρωταγωνίστριας καθίσταται ο κύριος λόγος, για τον οποίο η τελευταία παρουσιάζεται να προσμένει υπομονετικά το πέρας της ύπαρξής της και τη “λύτρωση” από τα επίγεια δεινά της υφιστάμενης πραγματικότητας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως ένα άτομο, που πάντοτε επιζητούσε την επαφή με τον άνθρωπο, όπως η Χριστίνα, θα υποστεί για άλλη μια φορά τις βαρβαρότητες του ανθρώπου, και θα δολοφονηθεί στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας της γειτονιάς της [Κοτζιάς (1999⁶) 316]. Έχει, ωστόσο, προηγηθεί μια ύστατη απόπειρα προσέγγισης του άλλου, μέσω της συγχώρησης για τα περασμένα: «- Συχώρεσέ με... ψέλλισε ανατριχιάζοντας. Εκεί τη βρήκε, παίζοντας ο Μηνάς και στάθηκε αμίλητος πίσω της. Δεν τον ένιωσε. Μόνο σα να τη σκέπασε μια μαύρη σκιά και γύρισε αργά το κεφάλι. Της ξέφυγε μια κοντή κραυγή.»: Κοτζιάς (1999⁶) 309.

απέναντι στην απομόνωση και τη μονήρη αναμονή της επέλασης του θανάτου: «[Ο Ρουμπάσοφ] γι' άλλη μια φορά υπέκυψε στη γνώριμη και μοιραία παρόρμηση να τοποθετεί τον εαυτό του στη θέση του αντιπάλου και να βλέπει τη σκηνή με τα μάτια του άλλου». ⁵¹ Όταν, μάλιστα, μια τέτοια παρόρμηση ⁵² προσλαμβάνει διαστάσεις επιτακτικής προσέγγισης αυτού που βρίσκεται στο διπλανό κελί, οι τρόποι επικοινωνίας που ανακαλύπτονται συμβάλλουν σε μια παροδική ανατροπή του αγχώδους βιώματος και της βίαιης θύμησης του παρελθόντος που επιβάλλει ο εγκλεισμός. Οι φυλακισμένοι φαίνεται τότε να εντοπίζουν τη μεταξύ τους επικοινωνία σε χτυπήματα πάνω στους τοίχους των κελιών ⁵³ και να δημιουργούν ένα δικό τους, κατανοητό από τους ίδιους “κώδικα επικοινωνίας”, που ανατρέπει τα περικλειστα όρια της μονοφωνίας και του ατομισμού, και καθιστά τελικά εφικτή τη θέαση του άλλου μέσω του ίδιου του εαυτού παρά τη δεινότητα των συνθηκών.

Ο “εγκλεισμός” των παραπάνω προσώπων σε μια αυτοσυνειδησία άλογη, που συντίθεται από τα τρίμματα ενός ανικανοποίητου παιδισμού, συντελεί, όπως προαναφέρθηκε, σε αυτό που ο Mikhail Bakhtin χαρακτήρισε «διαδικασία οικειοποίησης των ξένων λέξεων». ⁵⁴ Στο πλαίσιο της παραπάνω διαδικασίας, το άτομο προσφεύγει στους άλλους, προκειμένου να αντιληφθεί τη σύγκαιρή του πραγματικότητα, αφού πρώτα εξαχθεί από την «κουκουλωμένη σε μια ξένη συνείδηση αρχική συνείδησή του» και υπαγάγει εν τέλει τον εαυτό του «σε ουδέτερες λέξεις και κατηγορίες». ⁵⁵ Πιστοί στην αντανάκλαση των εαυτών τους στον εμπειρικό άλλο, οι Μηνάς Παπαθανάσης και Νικολάι Ρουμπάσοφ αγωνίζονται να θεαθούν «το εγώ που κρύβεται στον άλλο και στους άλλους», «να γίνουν άλλοι για τους άλλους» (ή «να εισέλθουν εντελώς στον κόσμο των άλλων ως άλλοι») και εν τέλει «να πετάξουν από πάνω τους το βάρος του μοναδικού στον κόσμο εγώ». ⁵⁶ Ωστόσο, οι εξωτερικές καταστάσεις που βιώνουν δεν επιτρέπουν πάντοτε την επίτευξη ενός τέτοιου σκοπού. Η βίαιη επενέργεια πάνω τους των ποικίλων μορφών εξουσίας, καθώς και η καθήλωσή τους σε χώρους - *ετεροτοπίες* ⁵⁷ (ο όρος

⁵¹ Koestler (1982) 23.

⁵² Πρόκειται κατά κάποιον τρόπο για την ίδια *ενορμησιακή κατάσταση* –την *Einführung* των Γερμανών ρομαντικών– που κατά την Kristeva (2011: 240) συνιστά τον «ταυτοποιού συντονισμό με το διαφορετικό και το παρέξενο».

⁵³ «ΠΟΙΟΣ; Χτύπησε ο Ρουμπάσοφ πολύ καθαρά και αργά. Η απάντηση έφτασε με σπασμωδικά, θυμωμένα χτυπήματα: ΜΗ ΣΕ ΜΕΛΗ. ΟΠΩΣ ΑΓΑΠΑΣ, χτύπησε ο Ρουμπάσοφ και σηκώθηκε να ξαναρχίσει το σουλάτσο του στο κελί, θαρώντας τη συζήτηση τελειωμένη. Τα χτυπήματα όμως ξανάρχισαν, τούτη τη φορά πολύ δυνατά και ξεκάθαρα. Φαίνεται ο 402 είχε χρησιμοποιήσει το παπούτσι του για να προσδώσει μεγαλύτερη βαρύτητα στα λόγια», Koestler (1982) 27.

⁵⁴ Bakhtin (2014) 123. Για τη σύλληψη του υποκειμένου ως σώματος που υπόκειται στην αποσπασματική θέαση του Άλλου, σύμφωνα με τη μεταχινική ερμηνευτική θεώρηση, βλ.: Jefferson (2004) 209-18.

⁵⁵ Bakhtin (2014) 209-10.

⁵⁶ Bakhtin (2014) 224.

⁵⁷ Βλ. το «Of Other Spaces: Utopias and Heretopias», στο J. Ockman (1993) 420-6 (κυρίως: 422). Επίσης: Σταυρίδης (1998) 51-66, Foucault (2011) 162. Η Λεοντή (1998: 85) ορίζει την *ετεροτοπία* ως «έναν πραγματικό χώρο που γίνεται αντιληπτός διαφορετικά απ' αυτό που είναι, σαν να βρίσκεται εκτός των ορίων του ρυθμιστικού κοινωνικού και πολιτικού χώρου». Από την άλλη, η Τζούμα (2007: 139) προτάσσει τις «χρονικές τομές», στις

εισάγεται για πρώτη φορά από τον Michel Foucault, στη διάλεξή του «Des Espaces Autres», το 1984), που στεγάζουν την ετερότητα και γεννούν κάθε αποκλίνουσα από το κανονικό και κοινώς αποδεκτό συμπεριφορά, συνεπάγονται την κατά διαστήματα αποκήρυξη από μέρους τους της ανθρώπινης επαφής και προκαλούν μια μεγαλύτερη απόσυρση από τα τεκταινόμενα.

Στο πλαίσιο αυτό, η αμφιταλάντευση που υφίστανται τα κεντρικά πρόσωπα ανάμεσα στην ατομικότητα –αυτή που τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, όπου ζουν, αποπειρώνται να υποτάξουν, και τελικά, πολλές φορές, συνθλίβουν με κάθε κόστος– και της ανάγκης πρόταξης του συλλογικού βιώματος, αναδεικνύεται σε κύριο άξονα, επί του οποίου δύναται να θεμελιωθεί ο προσδιορισμός των ιδεολογικών συνιστωσών αμφοτέρων των εξεταζόμενων μυθιστορημάτων. «Οι επαναστάτες δεν πρέπει να σκέφτονται με το μυαλό των άλλων»⁵⁸ αναλογίζεται ο φυλακισμένος Ρουμπάσοφ κατά την απαρχή ακόμη του εγκλεισμού του, απορία που φαίνεται αργότερα να ανατρέπεται («Η μήπως πρέπει; Ή έστω μήπως θα έπρεπε;») και σταδιακά να διαλύεται στα εξ'ων συνετέθη.⁵⁹ Αυτή ακριβώς η εκ νέου γνωριμία με τον άλλο, αποκομμένη από τις ιδεολογικοπολιτικές επιταγές και τα κελεύσματα του σοβιετικού καθεστώτος, φαίνεται αρχικά να προκαλεί τη σύγχυση του άλλοτε κραταιού επαναστάτη Ρουμπάσοφ, ο οποίος αναγνωρίζει πλέον –και ψέγεται γι' αυτό– την «επαφή με το πρώτο ενικό πρόσωπο»:⁶⁰ «Και με τις παρατηρήσεις αυτές ο Ρουμπάσοφ πείσθηκε βαθμιαία ότι υπάρχουν τελείως απτά συστατικά σ' αυτό το πρώτο ενικό πρόσωπο, που είχε παραμείνει σιωπηλό όλα του τα χρόνια και μόλις τώρα άρχιζε να μιλάει» (ό.π.: 91). Στην εν λόγω κατάκτηση της αυτογνωσίας του πρωταγωνιστή έγκειται ακριβώς η ανάδυση του αισθήματος της χαμένης συλλογικότητας, αυτού που κανένα μαζικό κίνημα δεν μπόρεσε να επιφέρει. Ο Ρουμπάσοφ καταφέρνει να λυτρωθεί τότε από τα δεσμά του εαυτού του, να καθυποτάξει τις άλογες παρορμήσεις που τον εξουσιάζουν και να μεταρσιωθεί σε σφαίρες σχεδόν ιδεαλιστικές, λίγο

οποίες αντιστοιχούν οι ετεροτοπίες, καθώς «ανοίγονται σε αυτό, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κατ' αντιστοιχία *ετεροχρονίες*».

⁵⁸ Κοτζιάς (1999⁶) 24.

⁵⁹ Η κατάκτηση της επικοινωνίας με τον Άλλο φαίνεται αρχικά να επιτείνει το αγχώδες βίωμα του Ρουμπάσοφ, ο οποίος μέχρι τότε είναι συνηθισμένος στην απαγόρευση της πολυφωνίας που επιβάλλει το ιδεολογικό κατασκευάσμα της επίσημης κρατικής μηχανής. Σύμφωνα με τον Bakhtin, η μονοφωνία, καταλύοντας «το πλήθος των αυτόνομων και ασυγχώνευτων φωνών και συνειδήσεων, την αληθινή πολυφωνία ισάξιων φωνών τους» (11), συντελεί στη διάρρηξη της ανθρώπινης απαίτησης για *διαλογικότητα* (68), και ως εκ τούτου, προσιδιάζει σε αυταρχικά καθεστώτα και περικλειστα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. το κεφάλαιο «Το πολυφωνικό μυθιστόρημα του Ντοστογιέβσκι και η παρουσίασή του στην κριτική ανάλυση» στο Bakhtin (2000) 168-72.

⁶⁰ Πρόκειται, παρ' όλα αυτά, για ένα πρώτο ενικό πρόσωπο που δεν εντείνει τη μονήρη αντίληψη περί των πραγμάτων, αλλά συμβάλλει στη δημιουργία ενός ιδιάζοντος διαλόγου: «Διαπίστωνα ότι οι διεργασίες εκείνες, που λανθασμένα ονομάζονται “μονόλογοι”, είναι στην πραγματικότητα διάλογοι ενός ιδιαίτερου είδους. Διάλογοι όπου ο ένας συνομιλητής παραμένει σιωπηλός, ενώ ο άλλος, κατά παράβαση κάθε γραμματικού κανόνα, του απευθύνει το λόγο στο “εγώ” αντί στο “εσύ”, για να κερδίσει την εμπιστοσύνη του και να βυθομετρήσει τις προθέσεις του»: Koestler (1982) 90.

πριν την επέλαση του οριστικού τέλους, κατά την εκτέλεσή του: «Κάτι άμορφο έσκυψε πάνω του, μύρισε το καινούργιο δέρμα του ζωστήρα με το περίστροφο [...]. Ένα δεύτερο, τρομαχτικό χτύπημα ένοιωσε στ' αυτί. Έπειτα όλα ηρέμησαν. Ήταν ξανά η θάλασσα κι ο αχός της. Ένα κύμα τον ανασήκωσε αργά. Ερχόταν από μακριά, και ταξίδευε ατάραχο, αδιάφορο στην αιωνιότητα».⁶¹

Σε αντίθεση με τη λυτρωτική επένεργεια της επαφής με τον άλλο, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στην παραπάνω διαδικασία απόταξης του εγκλεισμού και των δεσμών της εξουσίας, η περίπτωση του κεντρικού προσώπου στην *Πολιορκία* συνηγορεί ακριβώς σε μια εκ διαμέτρου αντίθετη σύλληψη της περιρρέουσας πραγματικότητας. Ο Μηνάς Παπαθανάσης, όντας ο ίδιος βασανιστής, επιτηρητής, αλλά συνάμα έγκλειστος και απομονωμένος, κατατρώχεται από το άχθος της απουσίας του άλλου, και αδυνατεί ως εκ τούτου να αγαπήσει τον άνθρωπο και ό, τι αυτός συνεπάγεται. Η παράκρουση, στην οποία αναπόδραστα οδηγείται, αποτελεί πλέον μονόδρομο. Η αίσθηση «πως το αίμα τον τριγυρίζει ολούθε» (ό.π.: 149), οι εφιάλτες των δικών του βασανιστηρίων (ό.π., 153) και το όραμα της κηδείας του (ό.π.: 208) συνιστούν λίγες μόνον από τις προσημάνσεις που οδηγούν στο αναπόδραστο. Ο Μηνάς Παπαθανάσης σκοτώνεται από τα πυρά των αντιπάλων του (ό.π., 366), αλλά δεν καταφέρνει εν τέλει να απελευθερωθεί από τον πραγματικό εγκλεισμό στο σώμα του, αυτόν που ο Foucault εντοπίζει στο πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης: «Ο άνθρωπος για τον οποίο μας μιλούν και τον οποίο μας καλούν να ελευθερώσουμε είναι ήδη καθεαυτός το αποτέλεσμα μιας καθυπόταξης πολύ βαθύτερης από τον ίδιο. Μια “ψυχή” τον κυριεύει και τον φέρνει στην ύπαρξη, που αποτελεί αυτή η ίδια μέρος του ελέγχου που ασκεί η εξουσία επί του σώματος. Η ψυχή ως αποτέλεσμα μιας πολιτικής ανατομίας, η ψυχή ως φυλακή του σώματος».⁶²

Αμφότερα τα εξεταζόμενα έργα, η *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά και το *Μηδέν και το Άπειρο* του Arthur Koestler, καταφέρνουν να αποδώσουν το ίδιο αλγεινό βίωμα του μεταπολεμικού ανθρώπου, αυτό που θα διαδεχθεί η ψυχροπολεμική τάξη πραγμάτων και η επισφαλής ισορροπία των διεθνών σχέσεων, μετά τη δεκαετία του 1940. Άνθρωποι ψυχικά “ερείπια”, κατεστραμμένες ζωές και τραγικές θύμησες του παρελθόντος θα συσκοτίσουν έκτοτε τον ανθρώπινο βίο και θα αναδείξουν αναπόδραστα την ανάγκη επιστροφής στις ανθρωπιστικές αξίες του Διαφωτισμού και την προάσπιση των πάσης φύσεως δικαιωμάτων. Προκειμένου, βέβαια, να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, χρήζει άμεσης δημοκρατικής αποκατάστασης –όπως φαίνεται να προβάλλουν με το έργο τους και οι δύο συγγραφείς– το διεφθαρμένο

⁶¹ Koestler (1982) 213.

⁶² Foucault (2011) 39.

πολιτικό σύστημα και καθίσταται ηθικά επιβεβλημένη η αποτίναξη των αυταρχικών δεσμών εξουσίας, που οδήγησαν στην εκδήλωση έκρυθμων εν πολλοίς καταστάσεων. Συμπερασματικά, η *Πολιορκία* και το *Μηδέν και το Άπειρο*, δύο έργα στιγματισμένα από διαφορετικά ιστορικά γεγονότα και εθνικά περιβάλλοντα, αλλά την ίδια στιγμή τόσο κοινά ως προς τον διαρθρωτικό τους σχεδιασμό, δύνανται να αποτελέσουν όχι “σκοτεινές” αφηγήσεις, εμποτισμένες στο μίσος και την αντιδραστικότητα, όπως προέταξαν οι πολέμοί τους, αλλά επωφελή εγχειρίδια προς κατανόηση και επίτευξη του παραπάνω στόχου: ο άνθρωπος καλείται να επιστρέψει στις ουμανιστικές του αρχές και να αγαπήσει τον συνάνθρωπό του, προκειμένου να οικοδομήσει εκ νέου μια κοινωνία που θα σέβεται τον ίδιο και την ύπαρξή του.

E.K.Π.Α.

email.: giannismoraitis1995@yahoo.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής

- Eckermann, J. P. (1975), *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*, Wiesbaden: Brockhaus.
- Grossman, V. (2013), *Ζωή και Πεπρωμένο*, (μτφρ.: Μπλάνας, Γ.), Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη [1η εκδ. 1980].
- Koestler, A. (1962), *Ο Κομμισάριος και ο Γιόγκι*, (μτφρ.: Κοτζιάς, Α.), Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Koestler, A. (1974), *Το μηδέν και το άπειρον*, (μτφρ.: Βρανά, Α.), Αθήνα: Εκδόσεις Άγκυρα.
- Koestler, A. (1975), *Το μηδέν και το άπειρον*, (μτφρ.: Καζαντζής, Β.), Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Koestler, A. (1982), *Το μηδέν και το άπειρον*, (μτφρ.: Κοτζιάς, Α.), Αθήνα: Εκδόσεις Ηριδανός.
- Koestler, A. (2003), *Το μηδέν και το άπειρον*, (μτφρ.: Τομανάς, Β.), Αθήνα: Εκδόσεις Νησίδες.
- Koestler, A. (2014), *Το μηδέν και το άπειρον*, (μτφρ.: Παππάς, Α.), Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Serge, V. (2007), *Υπόθεση Τουλάγεφ*, (μτφρ.: Δημητρούλια, Τ.), Αθήνα: Εκδόσεις Scripta [1η έκδ. 1967].
- Shalamov, V. (2011), *Ιστορίες από την Κολιμά*, (μτφρ.: Μπακοπούλου, Ε.), Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος [1η έκδ. 1978].
- Solzhenityn, A. (2009), *Μια ημέρα του Ιβαν Ντενίσοβιτς*, (μτφρ.: Τριανταφυλλίδης, Δ.), Αθήνα: Εκδόσεις Πάπυρος [1η εκδ. 1962].
- Κοτζιάς, Α. (19/4/1990), «Οι ποιητές πληρώνουν ΟΓΑ, οι αγρότες τίποτε...» (συνέντευξη στη Βένα Γεωργακοπούλου), *Ο Ταχυδρόμος* 71-4.
- Κοτζιάς, Α. (1996⁸), *Αντιποίησης Αρχής*, Αθήνα: Κέδρος.
- Κοτζιάς, Α. (1999⁶), *Πολιορκία*, Αθήνα: Κέδρος.

Δευτερογενής

- Bakhtin, M. M. (2000), *Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέβσκι*, (μτφρ.: Ιωαννίδου, Α.), Αθήνα: Πόλις.
- Bakhtin, M. M. (2014), *Δοκίμια Ποιητικής*, (μτφρ.: Πινακούλας, Γ.), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Blanchot, M. (1994), *Ο χώρος της λογοτεχνίας*, (μτφρ.: Δημητριάδης, Δ.), Αθήνα: Εξάντας – Νήματα.
- Butler, J. – Αθανασίου, Α. (2012), *Απ-Αλλοτρίωση, Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, Αθήνα: Τόπος.
- Courtois, S. (2009), *Communisme et totalitarisme*, Paris: Perrin.
- Foucault, M. (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, (μτφρ.: Τρουλινού, Λ.), Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. (2011), *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, (μτφρ.: Μπέτζελος, Τ.), Αθήνα: Πλέθρον.

- Gadamer, H. G. (2003), *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, (μτφρ. – επιμ.: Ζέρβας, Α.), Αθήνα: Ίνδικτος.
- Jefferson, A. (2004), «Ζητήματα Σώματος: ο Εαυτός και ο Άλλος στον Μπαχτίν, στον Σαρτρ και στον Μπαρτ», στο *Μετα-μαρξιστικά ρεύματα στην αισθητική και στη θεωρία της λογοτεχνίας*, (μτφρ.: Τερζάκης, Φ.), Αθήνα: Futura, σσ. 207-44.
- Kristeva, J. (2011), *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, (μτφρ.: Πατσογιάννης, Β.), Αθήνα: Scripta.
- Lejeune, P. (2009), *On Diary (A biography monograph)*, Honolulu: University of Hawaii Press.
- Ockman, J. (1993) (ed.), *Architecture Culture 1943-1968 – A document anthology*, New York, Rizzoli.
- Raoul, V. (1980), *The French Fictional Journal: Fictional Narcissism/Narcissistic Fiction*, Toronto: University of Toronto Press.
- Ricoeur, P. (2013), *Η Μνήμη, Η Ιστορία, Η Λήθη*, (μτφρ.: Κομνηνός, Ξ.), Αθήνα: Ίνδικτος.
- Smith, P. (2006), *Πολιτισμική θεωρία. Μια Εισαγωγή*, (μτφρ.: Κατσίκερς, Αθ.), Αθήνα: Κριτική.
- Todorov, T. (2002), *Απέναντι στο Ακραίο*, (μτφρ.: Τομανάς, Β.), Σκόπελος: Νησίδες.
- Todorov, T. (2004), *Η κατάκτηση της Αμερικής. Το πρόβλημα του άλλου*, (μτφρ.: Καψαμπέλη, Κ.), Αθήνα: Νήσος.
- Todorov, T. (2009), *Ο φόβος των βαρβάρων. Πέρα από τη σύγκρουση των πολιτισμών*, (μτφρ.: Καράμπελας, Γ.), Αθήνα: Πόλις.
- Vitti, M. (1978), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Βασιλικός, Β. (1983), «Αναμνήσεις από τον Στρατή Τσίρκα», *Η Λέξη* 25: 576-80.
- Βουρνάς, Τ. (1/4/1988), «Ρομαντικέ μου Άρθουρ Καίσελερ!», *Αυγή*.
- Γιαλουράκης, Μ. (1978), «Κοτζιάς Αλέξανδρος», στο *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 9, Αθήνα: Πάτσης, σσ. 52-3.
- Δολγεράς, Λ. (2015), «Απέναντι στον ολοκληρωτισμό και τη βαρβαρότητα», *The Book's Journal* 55: 75-6.
- Δουλφερίδης, Δ. (2015), «Άρθουρ Καίσελερ: άπατρις, αμφισβητίας, ευρωπαϊστής», *The Book's Journal* 55: 65-70.
- Ζάννας, Π. Α. (επιμ.) (1988), «Αλέξανδρος Κοτζιάς», *Η Μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Δ', Αθήνα: Σοκόλης, 142-223.
- Ζήρας, Α., (1986), «Αλέξανδρος Κοτζιάς», στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 5, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ. 45-6.
- Καραντώνης, Α. (1978), «Αλέξανδρος Κοτζιάς», στο *24 σύγχρονοι πεζογράφοι*, Αθήνα: Νικόδημος, σσ. 241-79.
- Κοτζιάς, Α. (2004²), *Αληθομανές Χαλκείον. Η Ποιητική ενός πεζογράφου*, (επιμ.: Ρώτα, Μ.), Αθήνα: Κέδρος.
- Κωστελένος, Δ. Π. (επιμ.) (1976), «Κοτζιάς Αλέξανδρος», στο *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων Λογοτεχνών*, τ. 2, Αθήνα: Αφοί Κ. Παγουλάτου, σσ. 198.
- Λεοντή, Α. (1998), *Τοπογραφίες Ελληνισμού, Χαρτογραφώντας την πατρίδα* (μτφρ.: Στογιάννος, Π.), Αθήνα: Scripta.
- Μακρυνικόλα, Κ. (1994) (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Αθήνα: Κέδρος.
- Νάτσινα, Α. (2011), «Η γλωσσική συγκρότηση της ταυτότητας ως κριτική της μεταπολεμικής παθογένειας σε τρία μονολογικά μυθιστορήματα της μεταπολίτευσης [Κιβώτιο του Άρη

- Αλεξάνδρου, *Αντιποίηση Αρχής του Αλέξανδρου Κοτζιά και Μητέρα του Σκύλου του Παύλου Μάτεσι]*», στο Δημάδης, Κ. (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010): Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. Α', Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 711-23.
- Πατρίκιος, Τ. (1979), «Το μήνυμα της φρίκης και οι κίνδυνοι του αγγελιαφόρου. Αλέξανδρου Κοτζιά: Πολιορκία», *Διαβάζω* 7: 64-5.
- Πολίτης, Λ. (1978), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ραυτόπουλος, Δ. (1955), «Αλέξ. Κοτζιά Πολιορκία, μυθιστόρημα, Αθήνα, 1955», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10: 333-35.
- Ραυτόπουλος, Δ. (1965), *Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα: Δίφρος.
- Ραυτόπουλος, Δ. (2015), «Η δολοφονική ουτοπία ομολογεί», *The Book's Journal* 55: 70-3.
- Ρώτα, Μ. (2013), «Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι του Αλέξανδρου Κοτζιά», *Νέα Εστία* 1859: 393-403.
- Σταυρίδης, Σ. (1998), «Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία. Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό», *Ουτοπία* 31: 51-66.
- Τζούμα, Α. (2007), *Εκατό Χρόνια Νοσταλγίας, Το Αυτοβιογραφικό Αφήγημα Έθνους*, Αθήνα: Μεταίχμιο.